

ПРО ОБМЕЖЕННЯ ВЛАД ТА НЕОБМЕЖЕНУ ВЛАДУ

Олександр Шморцун,

головний редактор журналу «РД», старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

ВЛАДА НАРОДУ ЧИ ВЛАДА ДЛЯ НАРОДУ

Початок президентської передвиборчої кампанії ще більше загострив і без того болюче питання нашого сьогодення. Питання про те, якою ж має бути влада, здатна впоратись з тими завданнями, які стоять сьогодні перед Україною. Навіть пересічні громадяни вже усвідомлюють, що ефективне розв'язання цієї проблеми має стати у повному сенсі доленосним. Адже якщо вищі державні посади не обіймуть люди, які насправді спочатку думатимуть про Батьківщину, а потім про себе, а головне, будуть здатні втілити ці думи в ефективні дії, на нас чекає катастрофа.

Розуміння того, як після десятиліть тоталітаризму розв'язати надзвичайно складну проблему побудови демократії не просто як міфу або гасла (якими стали і поняття «права людини», «ринок» та ін.), а як справжнього народовладдя, вкрай ускладнює поляризація підходів до цієї проблеми, яка панує нині в масовій свідомості та в політичній думці. Сама по собі така поляризація, граничні крайнощі, притаманні так званій «метафізичній свідомості» (за Гегелем), не здатній досягнути явище в усьому його багатомітті, діалектичному синтезі, як відомо, властива люмпенізованому, маргіналізованому менталітетові і аж ніяк не сприяє конструктивному проведенню комплексних антикризових реформ.

Умовно ці соціально-політичні моделі влади, котрі протистоять одна одній, можна було б назвати колективістсько-моралізаторською, або необільшовицькою, та елітарно-прагматичною, інструменталістською, або псевдоліберальною. Самі ці назви вже вказують на політичні сили, які є носіями цих двох політичних ідеологій (зазначимо, термін «ідеологія» використовується в марксистському розумінні як «хибна свідомість»).

«Ліві» партії, які кличуть нас назад у «світле минуле», всіляко пропагують ідеї демократії як «влади трудящих» або радянської влади у її «автентичному» вигляді без «несуттєвих» викривлень і помилок (такий ідеал Влади Рад Наталя Вітренко, наприклад, знаходить аж у революційних об'єднаннях часів так званої першої Російської революції 1905 року).

За цією версією політики мають знову стати послідовними «слугами народу». Вважається, що за справжнім моральним кодексом будівника справжнього комунізму представником влади може стати не стільки визначений на основі загального виборчого права обранець народу, скільки висуванець трудового колективу, так званий «соціально близький». Саме це мовляв забезпечить справжню моральність політики, «єдність партії і народу».

Протилежна позиція полягає в тому, що аморальність будь-якої політики впливає з егоїстичної, антиколективістської, антикомуністичної (в соціологічному, а не політичному розумінні) природи людини. Тому, мовляв, оцінні категорії взагалі не можна застосовувати у політології. Так, політика завжди була і залишається брудною справою, бо попри всі проголошені гасла її лідери завжди обстоювати-

муть власні та корпоративні інтереси, лобіюючи ті закони, які забезпечують насамперед їхнє особисте збагачення. І зовсім не тому, що політики погані люди, а просто тому, що вони люди, й інакше не можуть. У цьому сенсі народ справді гідний влади, яку він обрав, бо будь-який його представник, попри всі клятви на вірність громаді, отримавши реальні владні повноваження, неодмінно буде використовувати їх на власну користь. Та й до самих передвиборчих обіцянок треба ставитись по-блажливо, задалегідь усвідомлюючи, що їх ніхто не збирається виконувати. Слід просто естетично оцінювати якість політичної реклами, майстерність і спритність її виконання і на цій підставі віддавати перевагу тому чи іншому за принципом: «хто вміє так майстерно блефувати, зможе щось зробити і для суспільства хоча б заради того, щоб не довести соціальну напругу до чергового революційного переділу власності і не втратити накопичені багатства».

Загалом всі обіцянки виконувати волю народу, проводити певні акції задля покращення його добробуту оцінюються політологами прагматичного напрямку як популізм і приховування своїх справжніх намірів. Згідно зі своїм уявленням про природу людини вони намагаються за політичною риторикою, а то й демагогією розгледити справжні мотиви політика, його особисту вигоду. Тому будь-які гасла і програми вважаються несуттєвим елементом передвиборчої боротьби, а суттєвим є вибір команди іміджмейкерів, які за великі гроші за допомогою електоральних технологій забезпечать просування на політичний ринок нового лідера у привабливій для «споживача»-виборця упаковці. Отже, йдеться про звичайний маркетинг у застосуванні до специфічного «товару». Причому, чим нижче якість цього «товару» — політичного діяча, тим більше грошей необхідно витратити на його рекламу, тобто формування позитивного іміджу. (Наприклад, за повідомленнями ЗМІ, перемога на попередніх парламентських виборах коштувала близько 1 млн. дол., а на майбутніх президентських сягатиме близько 300 млн.)

Отже, ефективна політика, як і будь-яка сфера суспільного життя, можлива лише на конкурентних засадах. При цьому в політичній діяльності також спрацьовує принцип невидимої руки, згідно з яким, намагаючись досягти власні цілі, політик врешті-решт робить користь і для суспільства в цілому. Що ж до системи поділу влад, то, з точки зору загальної теорії систем, на політичному ринку він виконує, по суті, антимонопольну функцію. Система стримувань і противаг, постійний контроль з боку опозиції, нарешті, періодичне волевиявлення громадян через загальні вибори — усе це забезпечує ефективний контроль за публічними політиками, не дає їхній «невидимій руці» занадто глибоко залазити в державну кишеню.

Якщо ідеологи високоморальної політики, яка, на жаль, на практиці часто виявляється суцільним блефом, сьогодні вимагають негайної зміни «злочинного режиму», до формування якого, до речі, свого часу доклали багато зусиль, то так звані політичні прагматики, які тримають у руках реальні економічні та політичні важелі, пропонують «залишити все як є», зокрема знову переобрати Президента Кучму. Логіка тут така: первинне накопичення капіталу вже практично завершується, правляча еліта економічно збагатилася, живе за найвищими світовими стандартами споживання і тепер хоча б заради власної безпеки ладна подумати про народ. Нова ж еліта у разі її приходу кинеться насамперед збагачуватись сама, а цього чергового «переділу влад» (тут самі «прагматики» вдаються до патетики) Україна вже просто не витримає. В цілому, якщо в основу міфології гранично «лівих» покладено принцип «народ завжди правий», то так само неконструктивна ідеологія їхніх опонентів (яких було б неточно назвати «правими») базується на уявленні про те, що народ просто не доріс до ринку і демократії.

Відповідно, якщо «ліві» вимагають присутності у виконавчих та законодавчих органах влади якомога більшої кількості представників «робочого класу», які, мовляв, будуть відстоювати інтереси трудящих, то «нові українці» говорять про необхідність максимальної професіоналізації, підвищення фаховості влади для забезпечення ефективного законотворення. Перші вбачають абсолютне зло, головне гальмо наших реформ у виконавчій владі, особливо в інституті президентства, другі, навпаки — у законодавчій. Тому не випадково останні роки і в Україні, і в Росії ми весь час чуємо взаємні погрози представників кожної з гілок влади стосовно

скасування одна одної. Але я вже багато писав про те, що в люмпенській свідомості протилежність будь-яких тез є позірною, як оманливим є залякування нас з боку лівих сил загрозою воцаріння буржуазії, а з боку правих — комуністичного реваншу (це явище особливо набирає силу під час чергових передвиборчих кампаній). Славнозвісне запитання до легендарного Чапаєва: «Ви за більшовиків чи за комуністів?» є символічним для оцінки політичного життя України. І справа не тільки в тому, що у виконавчій владі не менше колишньої партгоспноменклатури, аніж у законодавчій, а в тому, що сам стиль мислення нашої політичної еліти є *більшовицьким* і в тому розумінні, що вона весь час прагне більшого, причому «всього і одразу». Народ за такого підходу завжди виступає як об'єкт гігантських, в тому числі і псевдоринкових експериментів, «масса», «людський матеріал», «людський чинник» тощо. Тому зрозуміло, чому наші псевдобуржуа і псевдокомуністи так полюбляють переважно російською мовою говорити «эта страна», «этот народ» і шукати ідеальну модель державотворення в інших країнах: на Заході або на Сході.

За такого підходу головні принципи демократії, вироблені західною цивілізацією за останні 300 років, перестають влаштовувати обидві позірні протилежні політичні сили. Одні готові проти волі тягти український народ у «світле комуністичне минуле», а інші — у «світле ринкове майбутнє». Одні дедалі голосніше говорять про необхідність відновлення диктатури (правда, уже не пролетаріату, а так званих трудящих), інші — про владарювання буржуазії (капіталу). Фактично, і ті, і ті солідарні вже в тому, що на перехідний період Україні (та й Росії) потрібна так звана залізна рука влади, котра кує демократію. Комуністи вже навіть погоджуються брати участь у президентських виборах і хоча б на деякий час зберегти президентську посаду, аби «навести порядок». Парадокс полягає в тому, що зовні протилежні політичні угруповання, які буквально розривають країну, дедалі відвертіше вбачають свій ідеал у чілійській диктатурі, або в «китайському досвіді» реформ.

Ще один парадокс: практично всім політичним силам і в Україні, і в Росії заважає так звана інтелігенція; саме вона виступає як «ворог реформ», який розбещує народ і веде його не туди. Для російських шовіністів інтелігенція — носій «європейської революційної зарази», для комуністів (і в минулому, і в сучасному) інтелігенція — носій західних антикомуністичних ліберальних ідей і «зрадник простого народу»; для «демократів» вона занадто м'якотіла і весь час торочить про якусь соціальну справедливість, соціальну орієнтованість ринкової економіки і навіть її моральні підвалини. Хоча, на думку наших псевдореформаторів, «ринок і в Африці є ринок», а «в конкуренції має перемогти сильніший».

Тут можна згадати і українську політологічну традицію звинувачення народницької інтелігенції, так званих культурників у формуванні українського менталітету в занадто естетично-споглядальному, емоційно-моралістичному, антиволютаристському річищі (державницька критика народницької інтелігенції має свої витоки у творчості Куліша і продовжується у працях Липинського, Донцова та багатьох інших).

Спробуймо розібратися в цих справді складних і вкрай актуальних проблемах сучасного державотворення, які існують у всіх пострадянських країнах.

ЧИ МОЖЕ БУТИ ДЕМОКРАТИЧНОЮ СПРАВЖНЯ АРИСТОКРАТІЯ?

Напрошується висновок: проаналізовані крайнощі оптимальної організації влади у перехідний період треба синтезувати, розв'язати як діалектичну суперечність. Проте легше говорити про *поміркованість*, «золоту середину», в якій знаходиться істина, аніж досягти цього синтезу і в теорії, і на практиці. Насправді, за своєю природою людина — не янгол і не диявол, не лише егоїст і не лише колективіст, а тому її політична, та й будь-яка інша, мотивація становить непросте переплетіння духовно-моральних ідеалів та матеріально-прагматичних інтересів. Як відомо, в радянські часи проголошувався пріоритет колективістської моралі людини щодо індивідуалізму і споживацтва. Що не завадило в межах «єдності партії і народу» проводити вкрай аморальну кланово-утилітарну політику. При всіх вадах

виборчої системи та системи поділу влад, які забезпечують стримування суто егоїстичних інтересів через взаємний перехресний контроль різних гілок влади, ця система набагато ефективніше обмежує утилітарно-егоїстичні мотивації, аніж так зване пряме народовладдя і висування кандидатів до органів влади від так званих трудових колективів.

Проте не можна перетворювати на чергові міфологеми і поняття демократії, поділу влад, загального виборчого права. Адже європейська політологічна традиція, починаючи від Платона і Макіавеллі і закінчуючи Карлейлем, Вебером, Дюркгеймом, Парето, Ортегою-і-Гассетом, Тойнбі, Ясперсом і багатьма іншими, до яких, до речі, належать найвидатніші представники української і російської соціології, розвивала теорію еліт, яка багато в чому доповнює, а то й коригує формально-демократичну соціологічну парадигму, пов'язану з іменами Локка, Канта, Поппера, Хайєка та ін. Чомусь вважається, що елітаристські течії соціологічної європейської думки є антидемократичними і причетні до створення комуністичного і фашистського режимів. Хоча ніхто так вороже не ставиться до справжньої державотворчої еліти, як різноманітні тоталітарні суцільні устрої. Саме представники справжньої національної еліти завжди викликали бажання у різноманітних «фюрерів» та «батьків народу» «схопитися за револьвер», оголосити «ворогами народу» всіх представників так званих творчих професій, так само «спеців»-бюрократів, які теж постають як воїстину суцільні «саботажники», тощо. Більшовики, перетворили на суто лайливі і слово «інтелігент», і слово «бюрократ». (Достатньо уважно прочитати хоча б твори Леніна.) Справжнім носієм моралі в екстремістських політичних рухах, оголошується виробник безпосередніх матеріальних благ — «робочий клас» (або об'єднаний за расовою ознакою пасіонарний натовп тощо).

Отже абстрактна теорія демократії, відірвана від теорії еліт, завжди ризикує стати, а часто й стає своєрідним прикриттям прихованих форм тоталітаризму, про що, зокрема, багато писали європейські «нові ліві», а пізніше «нові праві», котрі однаково розвінчують і тоталітарний соціалізм, і тоталітарний лібералізм за граничний утилітаризм, аморалізм, зневагу до творчої особистості та будь-яких неформальних соціальних об'єднань (й передусім національних).

Загальносоціологічне дослідження соціальних макросистем свідчить — зведення природи людини до суто егоїстичної, а сукупності її інтересів до суто споживачьких, яке панує ось уже десять років на всьому пострадянському просторі, досить швидко призводить до деградації будь-якого соціуму і зниження ефективності саме виробництва «матеріальних благ», якому начебто підпорядковане все суспільство. Адже мірою зростання кількості і потужності знарядь праці в структурі продуктивних сил людина неминуче поступово перетворюється на «обслуговувача» матеріально-технічної бази суспільства, простий додаток до знарядь праці, на в повному розумінні «робочу силу», «гвинтик» у державному механізмі.

Але «занурення» дедалі більшої безликої маси індивідів безпосередньо у виробничий процес продукування утилітарних цінностей, підпорядкування всього багатомаття запитів найпершим матеріальним потребам, так званим стандартам споживання веде до граничної формалізації всієї сукупності міжособистісних зв'язків, до втрати можливості оцінити суцільну структуру, так би мовити, з боку, ззовні, максимально прогностично.

Це зрештою призводить до втрати будь-яким соціумом свого творчого потенціалу, перетворення його на те, що видатний американський соціолог Мемфорд назвав Мегамашиною, в якій швидко втрачається саме те, що, власне, і розглядалось як найголовніше завдання буття соціуму — збереження високих рівнів виробництва і споживання «матеріальних благ».

Тому перехід суспільства у стадію Мегамашини — це переддень переходу всього культурно-цивілізаційного комплексу в стадію імперії, початку зовнішньої експансії з метою заволодіти матеріальними багатствами інших народів і, врешті-решт, неминучого занепаду.

Отже в будь-якому дієздатному соціумі завжди мають люди, які не підпорядковують свою діяльність виробничо-конвейєрній алгоритмізації, не стають «гвинтиками» державного механізму, своєрідні «вільні електрони», котрі не мають устале-

них орбіт і можуть подивитись на соціум, так би мовити, з боку, цілісно, а не як його елементи, оцінити стратегічно-прогнозну перспективу. За висловом видатного соціолога Маннгейма, вони «соціально вільно ширяють» над будь-якою заангажованістю. Саме ці люди визначають шляхи і форми якісного оновлення суспільства і його виробничого потенціалу, стають ініціаторами радикальних змін і лідерами в організації їх здійснення. Але вся соціальна активність цієї соціальної групи спрямована на подолання алгоритмізації суспільного життя, плекання в людині енергії творчої активності, «пасіонарності» і, тому, спирається переважно не на прагматичні інтереси, а на духовно-моральні ідеали та цінності. І в цьому плані зовсім не економічний «базис» формує «надбудову» суспільних форм свідомості і визначає перехід до розвинених форм духовного устрою, а навпаки, зародження ефективнішого в економіко-технологічному аспекті суспільного устрою *завжди* в історії людства відбувається як максимальна активізація духовної компоненти природи людини доби Ренесансу і Реформації, яка, на протигагу головній тезі Марксової концепції, стає базисом подальшого суспільного поступу.

Каталізатором процесу зростання державотворчої енергії народу, його пасіонарності завжди виступає особлива соціальна група, яка є взірцем якраз *альтруїстичної мотивації, безкорисливого виконання обов'язків, покладених на неї суспільством*. Еліта, тобто буквально «обрані», «найкращі», далеко не завжди може знаходитись при владі, але якщо питома вага людей, які апелюють до духовної природи людини, моралі своїх співгромадян, стає надто малою, а в політиці запановує принцип «тотального компромату», коли будь-яке проголошення пріоритету інтересів народу можна розглядати лише як блеф, що приховує власну вигоду, таке суспільство неминуче починає занепадати. Власне кажучи, такий тотальний прагматизм, постійними супутниками якого є корупція і компрдорство, притаманний всім соціумам, які зазнають деградації. (Достатньо згадати хоча б поведінку римської владної квазіеліти на етапі занепаду імперії.)

Тому в принципі погоджуючись із доцільністю проведення у ЗМІ кампанії своєрідного «лікнепу» щодо головних засад сучасної політології, до чого закликає, зокрема, Дмитро Видрін у статті «Про это» («Зеркало недели». — 1999. — № 14), хочу відразу зазначити, що «это» дуже небезпечно обмежувати лише утилітарно-інструменталістським баченням політичного життя, а формування справжньої національної еліти зводити лише до «психологічних масок» та «особистісних іміджів» політичних лідерів і політичних технологій, які застосовують їхні «команди».

Причому хочу підкреслити, що в даному разі оцінні судження щодо «якості» існуючої еліти зовсім не заважають об'єктивності її політологічного аналізу, а навпаки, дають змогу узгодити політологічний і загальносоціологічний підходи у дослідженні суспільства, синхронізувати розуміння поточних подій в Україні як суспільстві перехідного періоду з загальною теорією систем, що перебувають у нерівноважних станах. Зокрема, ефективно динамічне функціонування будь-якого суспільного устрою неможливе без існування, поряд із «горизонтальним» поділом праці за професіями, ще й своєрідного «вертикального» поділу праці за ступенем творчого потенціалу учасників процесу суспільного виробництва. А творчість з необхідністю передбачає максимальну незаформалізованість, відкритість до нестандартних рішень, вміння абстрагуватися від усталених поглядів — «буденної свідомості». В політологічному контексті ці якості трансформуються як потяг до граничної незалежності у пошуку шляхів розв'язання існуючих проблем і прийняті рішень. Своєю чергою, це породжує антикорупційну орієнтацію, незгоду бути заангажованим у будь-яких кланових силах, бажання тримати свої руки «розв'язаними», відразу до життя за принципом «хліба й видовищ».

Таким чином, саме прагнення послідовно реалізувати свій творчий потенціал вступає у протиріччя із суто утилітарним, «споживацьким» інтересом, і у представника справжньої еліти, як правило, перемагає саме це прагнення. Чим більшою мірою політик є саме вождем, лідером, якщо хочете — народним героєм, тим менше він здагний поступатися своїми принципами і «наступати на горло власній пісні». Оскільки ж досягнення позитивного ефекту в політиці можливе тільки через мобілізацію зусиль великої кількості людей, причому зусиль солідарних, спрямованих

на досягнення *спільної* мети, остільки представники справжньої еліти апелюють, насамперед, до духовно-моральної мотивації в поведінці людей. Та й сам «електорат», якщо він остаточно не втратив здатності бути народом, у критичній ситуації дедалі більше усвідомлює, що «один в полі не воїн», що рятуватися треба саме громадою (цей термін прекрасно передає кумулятивне наростання сили згуртованої спільноти). До речі, далеко не випадково в періоди системної кризи відбувається своєрідна деформалізація партійних утворень, намагання створити дієздатні організації не просто функціонерів, об'єднаних класово-корпоративним економічним інтересом, а однодумців, спільників, якщо хочете, *соратників*. Про становлення цієї тенденції певною мірою свідчать навіть назви нових політичних об'єднань: «Громада», «Батьківщина», «Злагода». Та й «Рух» починався переважно як рух загального духовного відродження, а не як заполітизований «національний фронт».

Тому, в цілому погоджуючись з тезою Дмитра Видріна про посилення своєрідного процесу департизації в розвинених країнах, зумовленого поступовим зникненням традиційних класів у ринковій наукомісткій економіці, децентралізацією і комп'ютеризацією сучасного виробництва, небаченим зростанням можливостей засобів масової комунікації, хочу додати, що цей процес, на мою думку, є також свідченням своєрідної «перехідності» стану не тільки пострадянських країн, а й світової спільноти, що пояснюється необхідністю суттєвого вдосконалення існуючого суспільного устрою, модернізації всіх соціальних інститутів, яка неможлива без «вивільнення» державотворчої енергії народів. Відповідно, навіть у суто політичних утвореннях втрачають своє значення командні методи «демократичного централізму», славнозвісна «залізна» дисципліна, жорстка ієрархія — підкорення меншості більшості. Тобто йдеться радше про різні творчі спілки.

До речі, хочу звернути увагу на те, що в українській соціології, котра розвивалася у річищі західно-європейської соціологічної традиції, велись наполегливі пошуки своєрідної духовно-корпоративістської, а не партійно-класової моделі політичного і, ширше, суспільного життя. Підкреслюючи необхідність вироблення якісно нової моделі соціального буття не лише для України, а й для всього світу, українські соціологи запропонували новаторські ідеї, які зберігають свою актуальність і сьогодні. Йдеться про поняття класократії Липинського, націократії Сціборського, колектократії Винниченка, соціально-політичного кооператизму Туган-Барановського. Що стосується Винниченка, то він також увів термін «конкордизм», дуже близький за змістом до поняття «солідаризм», запропонованого оригінальним українським мислителем Осипом Бойдуником. Причому в усіх цих концепціях величезне значення надається дослідженню проблеми еліти як головного інтегративного і консолідаційного чинника. Намагання ж сьогоднішніх «лівих» і псевдодемократів ототожнити ці елітаристські концепції з націоналістичним екстремізмом фашистського взірця і звести демократію лише до її формально-правового аспекта, на мій погляд, свідчать про те, що ці політичні сили зовсім не ставлять собі за мету розбудову справді незалежної української держави. Адже перше, що сьогодні впадає в око, — це невпинно прогресуючий параліч «верхів». Стає дедалі очевиднішим, що кадри дійсно «вирішують усе», і дедалі сильніше відчувається дефіцит людей, здатних вивести країну зі стану, близького до катастрофи. За такої ситуації особливо небезпечним є збереження механізму циркуляції «еліти» за горизонталлю, який фактично лишився незайманим ще з радянських часів. Він полягає в постійному курсуванні одних і тих самих «кращих серед рівних», «друзів народу», переважно партноменклатури, з радянських державних органів — у пострадянські, з попереднього парламенту — в наступний, з однієї гілки влади — в іншу. (Що ж стосується «нових» українців і росіян, які прийшли у законодавчі органи двох країн, то вони, переважно, прагнуть не відстоювання загальнонаціональних цілей, а лобювання кланових інтересів, що також мало сприяє формуванню справжньої пострадянської еліти.)

Отже становлення самостійних інститутів виконавчої і законодавчої влади — умова необхідна, але далеко не достатня для створення суспільства реальної демократії. Окрім політичної опозиції, яка формується в межах системи поділу влад, у

кожному здоровому суспільному організмі має існувати духовна опозиція — переважно не політичні лідери нації, які, попри те, активно впливають на стан суспільного життя. Саме система стримувань і протигаг між офіційною владою і духовною опозицією щодо неї забезпечує оптимальний баланс політичних сил у суспільстві, виступаючи необхідною умовою його нормального існування. Адже кожна людина, що живе в державі, є не тільки її підданим, громадянином, а й особистістю, яка у своїх діях керується не тільки писаними законами, приписами, а й моральними нормами та переконаннями. Тому важливо, особливо у кризові моменти, щоб на протигагу гаслам про комуністичну партію «як розум, совість і честь нашої епохи» у суспільстві існували люди, які *справді* користуються всенародною повагою і становлять, за влучним висловом поета Андрія Вознесенського, «совість країни і честь», люди, які дистанціюються від офіційної влади, користуються авторитетом у представників різних політичних сил, здатні бути воістину «володарями дум»: змусити владу прислухатись до своєї думки, звернутися до всієї нації з мобілізаційними, консолідаційними гаслами і бути почутими нею. Без цього фундаментального поділу влади на переважно офіційну і позаофіційну, політичну і позаполітичну суто формальний поділ влад у межах правлячої еліти, а також процедури всезагального виборчого права є чимось вторинним, менше суттєвим, особливо в так звані перехідні періоди. Вцьому сенсі правильніше говорити не про пресу як «четверту владу» (вона лише своєрідний ретранслятор позиції духовної опозиції), а про духовних провідників як одну з двох гілок влади не на суто політологічному, а на загальносоціологічному рівні функціонування суспільства.

Як зазначалося, ця соціальна група перебуває в конструктивній опозиції до офіційної політичної влади уже тому, що не задіяна безпосередньо у конкретній політиці, у боротьбі різних сил за перерозподіл суспільного багатства; вона здатна максимально повно віддзеркалювати інтереси й оцінювати стан політичного життя в цілому, давати конструктивні рекомендації з точки зору довгострокового прогнозу, а не мінливих вузькогрупових тактичних цілей. Внаслідок незаангажованості в офіційних політичних структурах неофіційна еліта, яку часто називають інтелігенцією, ніколи не потурає стереотипам буденної, а тим паче люмпенської свідомості, і саме завдяки цьому в очах справжнього народу, а не натовпу, в часи тотального політичного прагматизму залишається найбільш авторитетною і найменш дискредитованою професійною «гілкою влади». Ці «вартіві, котрі не сплять у темряві ночі» (Маннгейм), здійснюють владні повноваження через формування суспільної думки.

Цікаво, що в деяких розвинених країнах функція не законодавчої і не виконавчої, а своєрідної представницької влади закріплена на офіційному конституційному рівні у формі збереження монархічних інституцій. Це не атавізм середньовіччя і не прикриття інтересів капіталу, як вчили нас за радянських часів, а потреба зберегти загальнонаціональний символ згуртованості і єдності, морального авторитету, визнаного більшістю громадян, що є однією з найважливіших передумов виконання його волі. І в Англії, і у Швеції, і в Іспанії представники монархічної влади були причетні до вироблення певних доленосних для країни рішень; не тільки «озвучували» їх, а й ініціювали. Сьогодні символом бездоганного аристократизму, у кращому сенсі цього слова, є іспанський король Хуан Карлос.

Далеко не випадково борці за справу «голодних і рабів» — більшовики — спрямовували свій терор передусім проти представників справжньої еліти. Адже саме з цієї достоти найдалекогляднішої «гілки влади» рекрутуються в катастрофічні для країни моменти лідери харизматичного типу, ті самі Мойсеї, які здатні вивести свій народ у край обітований праці та незалежності, а не комуністичного імперського раю. Ці лідери не ставлять собі за мету успіх у політичній кар'єрі й погоджуються взяти на себе величезний тягар відповідальності за долю народу, усвідомлюючи, що займатися реалізацією лише своїх творчих задумів, коли країна летить у безодню, безглуздо і аморально. («Приміряти шапку Мономаха», зіграти роль саме тако-го «*вождя проти волі*» в Росії зараз намагаються не тільки Микита Міхалков, а й Юрій Лужков і Євген Примаков.)

Такою ж імітацією, блефом, за яким приховується елементарний кар'єризм, є

розпочатий ще за Горбачова перехід творчої інтелігенції в ряди партійних функціонерів, котрий ми спостерігаємо і в Україні. За моїм переконанням, в даному разі йдеться звичайно не про шире бажання врятувати країну, а про намагання скористатися владними повноваженнями задля власного збагачення. Адже замість того, щоб «підтягати» офіційну владу до вищих моральних цінностей, наші «духовидці» часто опускаються до її рівня.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ?

Таким чином, поглиблення кризового стану робить дедалі нагальнішим не стільки питання, як проводити реформи (жодною з написаних свого часу із здобуттям незалежності програм так і не скористалися), скільки питання, *хто* власне буде це робити. Адже за принципом «дорогу здолає той, хто йде» реформи, рішуче розпочаті владою, якій довіряють люди, дадуть змогу усунути хиби і помилки, у повному сенсі, «за ходом справи». Зараз же в суспільстві спостерігається повна апатія і зневіра. З одного боку, невпинно зростає протестний потенціал — люди вже не вірять в те, що нинішня влада не те, що покращить ситуацію, а бодай не допустить повної катастрофи. З іншого — представники влади нарікають, що на словах покращити ситуацію може кожний, а от нехай би спробували це зробити на ділі (хоча насправді не поспішають звільняти для інших свої посади). А поки що, як зазначає Дмитро Видрін у вищезгаданій статті, спираючись на соціологічні дослідження, в нашій еліті (точніше, квазіеліті) панують «сірі маски» — «головбухи», «начальники ЖЕКів», «ватні люди» тощо. Культ особи (рос. «личности») часів Сталіна трансформувався у свою позірну протилежність — культ безособистости (рос. «безличности») і, на жаль, панує сьогодні у незалежній Україні. Талант політика вбачають у вмінні «проскочити між краплями дощу» — ухилитися від відповідальності за доручену справу, перемогти в апаратних інтригах, створити свою власну систему «стримувань і противаг» між репрезентованими у владі представниками різноманітних кланів. (Неперевершеним майстром такої кулуарної «демократії» вважається Борис Ельцин.) Надивившись на таких «провідників», рядові громадяни за прикладом влади намагаються жити і працювати «в тіні», «за правилами», тобто оголосивши владі поки що неофіційний всезагальний страйк, максимально саботують всі її постанови. Наприклад, податки не платять не тільки тому, що дбають про самозбагачення, а й тому, що владі не довіряють і не хочуть її підтримувати. Причому трагізм ситуації полягає в тому, що коли серед наявних претендентів на владні посади немає гідних, то не допоможуть навіть найдемократичніші й законно проведені вибори.

Проте у механізмі формування еліти все ще залишається надзвичайно багато нез'ясованого. Про це свідчить навіть гранична неоднозначність термінів, які використовуються для визначення «творчої меншости» (А.Тойнбі). За цією термінологічною невизначеністю приховується зайва «публіцистичність» у розумінні досліджуваної проблеми, невідповідність між загальносоціологічним і суто політологічним рівнями її дослідження, відсутність розуміння того, яким чином можна узгодити уявлення про представницьку виборчу демократію і народовладдя як значною мірою неофіційну владу найбільш творчої і активної частини суспільства, котра аж ніяк не може визначатися на основі більшості поданих голосів.

Дослідники давно й небезпідставно критикують сам термін «еліта». Він дуже нагадує поняття «аристократія» феодального вірця, згідно з яким «найкращі», «обрані» — це особливий за походженням стан, або каста людей, котрі мають передусім лицарські військові якості, «блакитну кров» від народження, ведуть за собою пасивний натовп (це ж стосується термінів «вождь», «герой»). Саме завдяки цьому смислу термін «еліта» активно використовувався представниками правоекстремістських політичних рухів, що теж не робить його особливо привабливим.

Спроба замінити термін «еліта» поняттям «меритократія» — влада тих, хто має заслуги, — яке спочатку радше в іронічно-публіцистичному контексті вживав Янг, а потім, у цілком позитивному, такий видатний соціолог, як Белл, також мало що

прояснює стосовно структури, функцій, механізмів становлення справжніх лідерів у суспільстві.

Щодо поширеного поняття «інтелігенція», то вже той факт, що воно виникло в межах російської суспільної думки і описує стан певної соціальної групи у впродовж століть деформованому суспільстві, породжує великі ускладнення для його конструктивного використання в межах сучасної політології. Традиційне зіставлення «інтелігенції» і «народу» є специфічним саме для Росії, де найбільш освічена і творча частина суспільства не «виростала» органічно на власному національному ґрунті, а штучно формувалася переважно через запозичення з європейської культури (за значного посередництва і впливу української еліти). Насправді ж інтелігенція має бути найактивнішою, «морально еталонною» частиною самого народу.

Це, звичайно ж, не означає, що її необхідно формувати штучно за класовою ознакою (згадаймо «ліміти» вступників до вузів від «робітничого класу» для формування ідеологічно відданої «трудової інтелігенції»). Водночас, хибним є й уявлення про те, що еліта майже штучно створюється в аристократичних династичних навчальних закладах (згадаймо хоча б Сковороду і Шевченка). До речі, рівень освіти не є абсолютним показником «пасіонарності» націотворчої меншости. Тому до сить неточним є і загальноживаний на Заході термін «інтелектуал».

Взагалі, я вже писав про те, що термін «інтелігенція», найімовірніше, був запозичений у Шеллінга, котрий, як і весь німецький і французький романтизм, дуже вплинув на російську суспільну думку. У Шеллінга це поняття пов'язане з творенням дійсності абсолютним духом на основі синтезу об'єктивної історичної необхідності та суб'єктивної свободи. Але цей синтез досягається тільки в межах містичної несвідомої божественної інтуїції абсолютного одкровення. Отже у змісті цього поняття зафіксовано як «позитив» — уявлення про духовну, ґрунтовану на пізнанні суспільства субстанціональну силу, так і «негатив» — містично-екзальтовану ірраціональність, на яку завжди хворіла російська інтелігенція, відірвана і від власного народу, і від реальної державної політики. Ця екзальтація могла набувати форм або граничної месіанської споглядальности, або надривного протесту у вигляді індивідуального терору, або самоприниження через горезвісне «ходіння в народ», але в усіх цих формах була однаково малокопродуктивною.

Насторожує і той факт, що поняття «інтелігенція» в російській соціологічній традиції нерозривно пов'язане зі словом «революція», а зіставлення «інтелігенція і революція» стало стереотипним у творах практично всіх видатних російських мислителів ХХ століття. Причому, як зазначалось, одні з них розглядають цей зв'язок як беззастережно позитивний і вітають тотальне руйнування існуючої дійсності, ба й навіть співробітничать з більшовиками, інші посідають гранично «охранительные», «почвеннические» позиції.

Нарешті, слід зазначити, що в російській, а потім і в радянській традиції набуває мало не протилежного порівняно з західною соціологією забарвлення поняття бюрократії. В першому разі йдеться про високопрофесійних, морально бездоганних службовців, в другому — про особливу касту, клан, про роз'їдену корупцією, казнокрадством, вкрай заформалізовану у своєму мисленні й діях псевдоеліту. В той же час, вживання видатним соціологом Максом Вебером термінів «функціональна» і «дисфункціональна» бюрократія для розмежування двох соціальних груп, протилежних за їхньою державотворчою функцією, радше не спрощує, а навпаки, ускладнює розуміння проблеми ефективності державного управління.

Спробуємо окреслити підхід до розв'язання цієї проблеми не через порівняння існуючих визначень соціальної групи, котра займає верхні шаблі у вертикальному поділі праці, а через з'ясування на рівні загальної теорії систем соціологічних характеристик і вимог до різних типів управлінців, котрі керують суспільними процесами. Тобто йдеться про належне соціологічне методологічне забезпечення сучасної політології, яке, на мою думку, і досі не створене. Причому відразу хочу зазначити, що детальна реалізація такого підходу виходить далеко за межі однієї статті. Тут можна говорити лише про своєрідний методологічний «ключ» для «дешифруван-

ня» проблеми еліти і про деякі висновки, вкрай актуальні для розуміння шляхів подолання кризових явищ у перехідних суспільствах.

У своїх публікаціях, присвячених історіософській проблематиці, я відзначав, що попри всю багатозначність і близькість значення категорій «цивілізація» і «культура», з точки зору системного аналізу, вони віддзеркалюють дві фундаментальні функції, що забезпечують гомеостазис, тобто стан динамічної рівноваги у будь-якому соціумі. Поняття «культура» пов'язане з «культом» стосовно існуючої системи цінностей, «культивуванням», тобто створенням оптимальних умов для відтворення певної соціальної структури (не випадково термін має свої витоки у землеробстві й пов'язаний з підвищенням родючості землі, яке б не зачіпало відтворення природних циклів). Цивілізація — це, перш за все, античне місто-поліс, яке живе бурхливим життям і динамічно розвивається на протигагу архаїчній периферії. Оптимальний баланс, синтез між функціями відтворення і якісних перемін, оновлення є фундаментальною передумовою стабільності та мобільності будь-якої системи, в тому числі соціальної. Очевидно, що в будь-якому суспільстві мають існувати соціальні групи, діяльність яких була б максимально зорієнтована на ефективне забезпечення реалізації культурно-цивілізаційних чинників. Причому, якщо говорити про еліту, то спеціалізація різних її представників на завданнях відтворення або якісного удосконалення суспільства вимагає від них різних, подекуди протилежних професійних і навіть психологічних якостей. Розглянемо схему (рис.1), покликану конкретизувати цю проблему.

Аналіз пропонованої схеми дає змогу зробити ряд важливих висновків. Світосприйняття двох основних типів еліт дуже відмінне. Настільки, що представники їх на певних етапах розвитку держави можуть досить вороже ставитись один до одного, вважаючи позицію опонента деструктивною щодо гомеостазису суспільства. Все світобачення культуротворчої еліти зосереджене на збереженні сталості, незаперечному дотриманні моральних імперативів, пієтеті у ставленні до вже накопичених цінностей, на еволюційній, поступовій моделі розвитку країни, всі зміни в якій належить здійснювати за принципом «не нашкодити».

Цивілізаційно «антиструктуралістськи» орієнтована частина еліти, або її певний тип, навпаки, завжди налаштована на радикальний перегляд цінностей, динамізацію процесу соціально-економічних змін, опозиційне ставлення до існуючої дійсності за принципом «царство моє не від світу цього», на діяльність під гаслом «дозволено все, що не заборонено з точки зору моїх внутрішніх, а не зовнішньо-нормативних обмежень».

В історії західноєвропейської цивілізації перший напрямок цілісного світобачення розвивався в межах протестантсько-реформаційного ригоризму, який дістав своє універсальне втілення в концепції Іммануїла Канта. Другий — в межах ренесансно-романтичної традиції, яку найповніше розкрив учитель, амбівалентний опонент-соратник Канта, Жан-Жак Руссо. Остаточо завершене протиставлення структурно-консервативної системи світу і процесуально-динамічної знаходимо ще в однієї пари великих друзів-опонентів — Гегеля і Шеллінга. Можна також говорити про переважно конструктивно-охоронну «антинігілістичну» позицію Достоевського і суб'єктивістську «волю до влади», творче бунтарство Ніцше (який справив аж ніяк не випадковий вплив на Достоевського).

Якщо говорити про підвладні зіставленню за цією ознакою постаті історіософів та етнонаціологів, то типовим консерватором, який сприймав соціальне буття під кутом зору поступовості, еволюційності, структурної сталості, був Густав Лебон, а його антиподом, максималістом, апокаліптиком, творцем радикальної філософії свободи — видатний продовжувач соціально-романтичної традиції «бурі й натиску» — Микола Бердяєв.

Маннгейм для характеристики цих двох «стилів мислення» вживав взаємодоповняльні поняття ідеології як потягу до захисту існуючого соціального порядку та утопії як орієнтації на його докорінну зміну.

У міфологічному аспекті, який часто «схоплює» позачасові, «наскрізні» архетипи соціального буття, ідеалом героїв першого типу, які підносяться над натовпом, є Атлант, а другого — Геракл. Приблизно цим двом типам системотвірних спіль-

Системний «поділ влад» на загальносоціологічному рівні

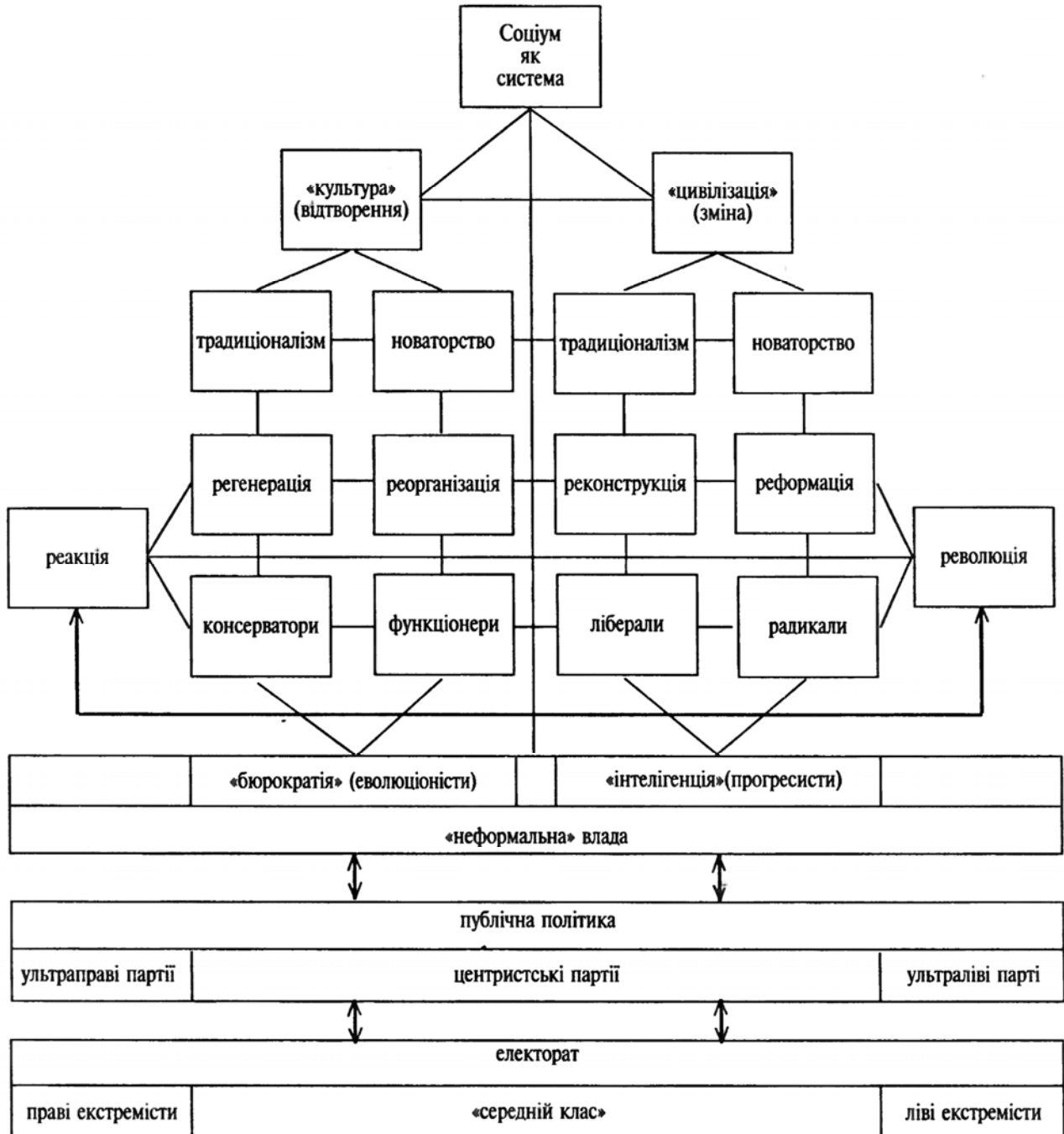

Рис.1.

нот відповідають «бюрократія» та «інтелігенція». Причому ще раз хочу підкреслити, що термін «бюрократія», який має позитивний сенс у західній соціології, перекладається приблизно як «влада структури, організації», а бюрократ — це зовсім не «столоначальник — хабарник», як це прийнято в радянській традиції. Бюрократ — це перш за все чиновник, тобто людина чину, а отже й особливої корпоративної чести. Надцінною ідеєю для нього є ідея обов'язку, служіння, вірності присязі у контексті виконання своїх професійних обов'язків. Ритуально-бюрократичний аспект управлінської поведінки особливо ретельно розроблений у східній, зокрема китайській, культурі аристократизму.

Зі схеми видно, що більш точним і конструктивним визначенням соціальної групи, орієнтованої на культ відтворення суспільного устрою, є поняття «еволюціоніст», позаяк представники цієї групи виступають не проти позитивних змін як таких, а проти нововведень, які можуть зруйнувати саму структуру державності.

Можна також говорити про «консерватора» у широкому соціологічному сенсі слова, який виступає опонентом «новаторові». Що ж стосується «новатора», або, власне кажучи, інтелігента, то він психологічно тяжіє до статусу «вільного художника», найбільше цінує незалежність і свободу. Його ідеалом творця є «геніальний дилетант», котрий завдяки «незамиленості ока» здатний запропонувати нестандартні шляхи розв'язання проблеми. Він прагне до постійного оновлення, перетворення, удосконалення будь-чого. Ідеалом такого буття, сповненого нестримної енергії та динамізму на противагу застійній інертності Сходу, виступає міфологема Західної цивілізації, починаючи з античності і до наших днів. Саме тут, мовляв, зародився славнозвісний авантюризм першопроходців у найкращому розумінні цього слова. (Реальний шлях розвитку Західної цивілізації значно складніший і не вписується в антиномію «Схід—Захід».)

Зі схеми також видно, що в межах двох системних парадигм функціонування творчих меншостей відбувається свій поділ з акцентом на традиціоналізмі або новаторстві. Тому, наприклад, бюрократи-функціонери ближче до інтелігентів ліберальних поглядів, аніж так звані консерватори і радикали. Попри їхню належність до типологічно різних соціальних груп, і тих, і тих суспільна свідомість нерідко розцінює як «мудреців» («гуру»), «авторитетів», «наставників» тощо, представники ж крайнього консерватизму або максималізму виступають як «герої», «подвижники» і водночас амбівалентно протистоять один одному. Консерватори критикують максималістів за нігілізм, а ті, своєю чергою, вважають їх за ретроградів. Хоча насправді *всі чотири соціальні групи виконують однаково корисну суспільну функцію і залежно від того, яку фазу трансформації переживає суспільство, по чергово виходять на передній край зі своїм баченням стабілізації або розвитку суспільства. Тому, спираючись на політологічний стереотип, говорити про більшу конструктивність «центру» в даному разі некоректно.*

Інша річ, що в реальному житті надзвичайно важко не перейти межі між екстремізмом і максималізмом, консерватизмом і реакційністю. Звідси своєрідна епатажність поведінки й творчості Ніцше і Сартра, Винниченка і Донцова і, зрештою, Рильського і Маяковського. Зокрема, їхні анархічні поривання і подекуди ультрамодерністську фразеологію не можна трактувати буквально (згадаймо хоча б блоківське оспівування «стихії» революції). Своєрідним «лакмусовим папірцем» є здатність *на практиці* «знищити все дощенту», а потім «з нуля» розпочати рух у «світле майбутнє» (або за всяку ціну зберегти «існуюче»). Це завжди вимагає масового терору (зокрема, етнічних чисток) стосовно до «ворогів народу». І тут протилежності сходяться: революціонери легко перетворюються на реакціонерів і навпаки. (До речі, сам термін «революція», який запозичено з астрономії, пов'язаний не з поступом, а з циклічним обертанням планети зачарованим колом своєї траєкторії.) Не випадково дослідники відзначали типологічну близькість тоталітарного консерватизму — фашизму, тоталітарного прогресизму — комунізму. Зараз у Росії це проявляється у феномені «червоно-коричневості» екстремістських рухів.

Але на противагу трактуванню Енгельсом головного принципу гегелівської діалектики «все дійсне — розумне, а все розумне — дійсне» як «все розумне — варте загибелі», жодний з конструктивних опозиціонерів існуючого ладу на доходить до вимог саме «зламу державної машини» (Ленін). Консервативно орієнтовані мислителі взагалі розглядають принцип «все дійсне — розумне» як базовий; помірковані опозиціонери, виходячи зі свого уявлення про доцільність обережних, суто кількісних змін, орієнтовані на положення «все розумне — можливе»; ліберали, готові до докорінної реконструкції — «все можливе — необхідне»; нарешті, радикальні реформатори вважають «все необхідне — дійсне». Проте нагадаю: в класичних працях того ж Леніна навіть найрадикальніші реформи завжди розглядаються як «половинчасті», «непоследовні», і перевага незаперечно віддається революції як «найвищому прояву творчості мас».

Нерозуміння того, що радикальний максималізм пророків аж ніяк не тотожний революційному екстремізму нігілістів, часто призводило до трагічних наслідків. Згадаймо хоча б страту власними співгромадянами геніального Сократа. Вони так

і не змогли збагнути його великої місії пробудження пересічних людей, що їхнє «життя минає ніби уві сні» через стереотипну інерційність буття, не оцінили постійного намагання мислителя бути для власної вітчизни, згідно з переказом Платона, як той гедзь, «приставлений ... ніби до коняки, великої та шляхетної, але дебілої та лінивої, такої, що її весь час належить підганяти».

А ось як блискуче славнозвісний демонізм («даймонізм»), або харизму філософа схарактеризував Гегель: «Сократ, подібно до всіх героїв, котрі домагаються народження нових світів і неминучого краху старих, сприймався як руйнівник; він виступав за нові форми, які виходять за рамки існуючого світу і підривають його».

До речі, Сократ завжди підкреслював принципову неможливість свого перебування на офіційних державних виборних посадах саме через нездатність до прагматизму і моральних компромісів, яких вимагає публічна політика.

Отже, що стосується справжніх інтелігентів або бюрократів, то незважаючи на можливі симпатії до екстремістів з обох таборів, а інколи і згоду на співробітництво, вони дуже швидко тверезіють. Попри подекуди ультраревольюційну фразеологію, проти комунізму виступали і Донцов, і Липинський, і Винниченко. За співробітництво з більшовиками сплатили страшну ціну втратою творчого потенціалу, а то й життя Рильський, Сосюра, Блок, Маяковський, Фадєєв. Навіть «оспіувач босяків» Максим Горький не «вписався» у радянський тоталітаризм; у своїх поревольюційних «Несвоєчасних думках» творець «ідеального типу» подвижника, що «віддає серце людям», яким, власне, є Данко, написав дуже багато цікавого щодо типологічних характеристик справжньої інтелігенції, називаючи її «мозком нації», захищаючи її від більшовицького терору. (Візьому плані не менше (якщо не більше) психологічно і соціологічно цікавими є образи «Вічного революціонера» і «Мойсея» Франка і багато що з філософської лірики Лесі Українки та Євгена Маланюка.)

Цікаво, що в суспільстві завжди утворюються своєрідні «категоріальні пари» подвижників, стиль мислення і буття яких найповніше віддзеркалюють одну з досліджуваних парадигм — культурну або цивілізаційну. При цьому інколи затята полеміка колишніх соратників, яка дає змогу точніше з'ясувати світоглядну позицію кожного з них, насправді лише сприяє побудові цілісної моделі оновлення суспільства. Тут належить передусім назвати державника-консерватора Куліша і народника-романтика Шевченка; класичного бюрократа Липинського, з його культом не служби, а служіння і концепцією корпоративної ієрархії суспільства, і інтелігента-пасіонарія Донцова; поміркованого традиціоналіста Грушевського і енергійного, завжди у стані пошуку Винниченка. Нарешті, серед державних діячів згадаймо про своєрідний новітній службовий аристократизм гетьмана Скоропадського і народний героїзм, рішучість і нестандартність мислення Нестора Махно. (Серед росіян не можна не згадати блискучі «системні пари» аристократів духу Баратинського і Пушкіна, Достоевського і Толстого, Буніна і Блока.) Навіть у разі квазіеліт існують два типи амбівалентного екстремізму, які також мають місце на етапі катастрофічних станів суспільства. Класичним, еталонним, як сказав би Вебер, дисфункціональним бюрократом був Сталін, а надривним екстремістом, псевдоінтелігентом — Ленін.

Проте із запропонованої схеми видно, що управлінські соціальні групи не вичерпуються лише представниками, так би мовити, неофіційної влади (консерваторами-еволюціоністами та максималістами-прогресистами, або «бюрократами» і «інтелігентами»). З точки зору ефективного функціонування суспільства як своєрідної надвеликої соціальної групи, необхідне забезпечення свого роду поділу праці між неофіційною, або неформальною владою та офіційною, або публічною (за аналогією з існуванням неформальних та формальних лідерів у різних соціальних групах). Якщо головна творча функція і «вічних революціонерів», і «вічних охоронників», які однаковою мірою є опонентами існуючого стану речей за умов кризи, полягає у виробленні стратегічних прогнозних моделей розвитку соціуму, то головна функція публічної влади полягає у максимальній їх адаптації до суспільної свідомості, перетворенні ідей, які мають стати матеріальною силою, на конкретні ідеологічні програми і навіть гасла та в реалізації їх у конкретних діях на загальносоціальному рівні. Публічні політики забезпечують зворотний зв'язок «носіїв ідей» з її «втілювачами» — пере-

сичними громадянами. Одночасно, реалізуючи принцип «глас народа — глас божий», вони «доводять до відома» неформальної опозиції — «Пророків», «Месій» — об'єктивні, зумовлені рівнем масової самосвідомості обмеження у реалізації планів докорінної реконструкції або стабілізації суспільства. Отже, представники публічної влади виступають безпосередніми «провідниками», «вождями», «реформаторами», «організаторами» перетворень (генератори ідей, як правило, залишаються «за кадром»). Власне кажучи, саме політики є «елітою» у повному сенсі слова, «обраними», але не за походженням, а «вибраними» у процесі загального голосування. Через залежність від своїх виборців і з огляду на те, що політика — це завжди «мистецтво можливого», вони вимушені враховувати у своїх діях інерційність, консервативність мислення великих мас людей («натовпу») і одночасно «підтягувати» масову свідомість до усвідомлення «божевільних ідей», що їх народжує «мозок нації», здійснювати функцію «екзистенційного посередництва» (Маннгейм).

Цікаво, що у своїй останній книзі «Криза сучасного капіталізму» Джордж Сорос відмовляється від поділу суспільств на «закриті» та «відкриті» за принципом «добре — погано». Розглядаючи «закритість» та «відкритість» як два стани суспільства — статичну та динамічну рівновагу, Сорос характеризує їх як моделі закритої та відкритої системи. Відповідно до цього він оцінює консервативні та новаторські цінності як взаємодоповняльні. Цим фундаментальним цінностям він протиставляє так звані практичні, а точніше утилітарні, ситуативно-споживацькі цінності широкого загалу в період духовної деградації суспільства. Фактично ж і загострений моралізм консервативного взірця, і імморалізм відкритості до якісно нових цінностей однаково протистоять аморалізму масової свідомості соціуму, що зазнає занепаду.

Як бачимо, схема Сороса багато в чому ідентична культурно-цивілізаційній типології найактивніших у творчому плані соціальних груп, розглядуваних у цій статті. Аналіз публічної влади як свого роду проміжної ланки, яка поєднує обидва типи фундаментальних цінностей з «практичною свідомістю», допомагає краще зрозуміти оптимальні механізми забезпечення ефективного управління перехідними суспільствами. Причому розглянуті на початку статті дві політологічні моделі популістсько-моралістичного та професійно-прагматичного типів насправді є суто однобічною абсолютизацією цілком реальних мотивацій, у першому разі — діяльності публічних політиків, або еліти, а в другому — неофіційної духовної «аристократії». Її головне завдання — забезпечення ефективності влади в Україні полягає в максимальній інтеграції на практиці цих двох підходів. Однією з необхідних передумов такого синтезу є розуміння того, що так само, як некоректним є протиставлення бюрократії і інтелігенції за принципом «добре» — «погано», неприпустимо за цим же принципом розглядати офіційну і неофіційну гілки влади в суспільстві. Так, в ефективно діючій соціальній групі формальний і неформальний лідери, стосунки між якими нерідко мають конфліктний характер, в цілому взаємно доповнюють один одного.

І нарешті, останнє. У критичній для країни ситуації, коли квазіеліта готова залишити «тонучий корабель» очолюваної нею держави, коли навіть широкому загалу стає зрозумілою необхідність радикальних змін і суспільна свідомість, більшою чи меншою мірою, долає стереотипність і заалгоритмізованість світосприйняття, «відкривається» реформаторським інноваціям, виникають умови для масового приливу в публічну політику найбільших моральних та інтелектуальних авторитетів нації (на рівні як антикризових «команд», так і офіційних владних посад). Про це, зокрема, свідчить факт виникнення ОУН як організації переважно творчої інтелігенції, яка ставила собі за мету вирішення конкретних державотворчих завдань.

Пам'ятаючи про умовність усіх порівнянь, слід зазначити, що раціональне зерно, пов'язане з ідеєю Платона про державу, керовану філософами, або з популярною останніми роками моделлю кастового устрою на чолі з брахманами, жваво обговорюваною в українській публіцистиці у застосуванні до наших реалій, полягає саме в об'єктивній необхідності максимального залучення опозиційної до офіційної влади «творчої меншості» в момент докорінного реформування України. Якщо ж говорити про невдалу спробу побудови української державности в часи Централь-

ної Ради, то трагічність тих часів полягала не в тому, що до влади прийшло занадто багато «непрофесіоналів» (письменників, вчених, інженерів), а в тому, що в Україні бракувало критичної маси як справжніх бюрократів, так і інтелігентів, які б стали своєрідним каталізатором процесу національного відродження. На жаль, сьогодні ситуація в цьому плані аж ніяк не краща, якщо не гірша, що становить величезну небезпеку для реальної незалежності України.

ЗАКОННИЙ АВТОРИТЕТ ЧИ «АВТОРИТЕТ У ЗАКОНІ»?

Останнім часом в Україні спостерігається небезпечна тенденція перетворення економічної кризи на політичну. Зростає ймовірність ситуації, яку «вождь світового пролетаріату» свого часу назвав революційною, коли на тлі зубожіння населення «низи не хочуть», а «верхи не можуть жити по-старому». До цього я додав би, що, прагнучи скинути з себе тягар відповідальності за те, що коїться, законодавча і виконавча гілки влади намагаються «перевести стрілки» обурення народу одна на одну. Парламент весь час заважає президентові і навпаки. На початку статті я вже зазначив, що в цій ситуації в усіх гілках влади, та й народі в цілому наростає усвідомлення того, що надзвичайний стан уже фактично настав, що однозначно свідчить на користь тих чи інших форм президентського правління, принаймні на перехідний період. Це зовсім не означає, що нинішня президентська влада в Україні ефективніша за законодавчу. Річ у тім, що навіть ідеальний парламент як структура влади неефективний у кризових ситуаціях. Сам механізм колегіального прийняття рішень через узгодження інтересів багатьох, нерідко поляризованих, політичних сил, по-перше, не може не бути надто повільним, а по-друге, не може не призводити до усереднених рішень за принципом «ні вашим, ні нашим».

Критична ж «революційна» ситуація, навпаки, потребує рішучих оперативних дій, миттєвого реагування на «бойову обстановку», упередження постійних загроз, узгодження дій єдиної «рятівної команди» однодумців, а не так званого коаліційного уряду. Тут дуже важливо врахувати, що існують певні закони поведінки будь-якої спільноти як системи, до того ж ці закони багато в чому не залежать від суспільного устрою і навіть історичного часу. Вже в архаїчних суспільствах доби з характерною назвою «воєнної демократії» у критичні моменти життя головний керівний «колегіальний» орган — рада старійшин — перетворювався на суто дорадчий, а влада на основі прямого голосування на певний час передавалася головному воєначальнику — царю. Адже кризовий стан, як правило, був пов'язаний із прямою воєнною загрозою, але це могло бути і стихійне лихо, і, як наслідок, неврожай, і епідемія, тобто все, що становить смертельну небезпеку для громадян. Не дивно й те, що вже у ХХ столітті, особливо у слаборозвинених країнах, рано чи пізно, до ваді приходили військові й подеколи розпочинали реальні соціально-економічні реформи. Адже саме у війську за його природою гуртуються люди, готові діяти в екстремальних умовах, коли питання успіху дорученої справи є справді питанням життя і смерті. Саме виявлення цих якостей очікують пересічні люди від Євгена Марчука, готові забути його «кадебістське» минуле. Саме завдяки цим якостям або їх майстерній імітації значну електоральну підтримку в Росії має «генерал-губернатор» Лебідь.

Ще один важливий момент. Будь-який депутат парламенту приречений обстоювати корпоративні інтереси «свого» регіону або «своєї» партії, виборця, причому сьогодні інтереси. А президент, якого обирало все політично активне населення країни, має, можна сказати, вищу легітимність і зобов'язаний виступати не просто гарантом Конституції, а й гарантом національного порятунку. Зусилля антикризової команди мають спрямовуватись не на нескінченне латання «охрімової свитки» нашої кризової економіки і не на перекроювання «шагренової шкіри» бюджету (який великою мірою сам складається зі «шкури невбитого ведмедя» — обіцяних кредитів МВФ); їх варто спрямувати на розв'язання глобальних масштабних завдань докорінного реформування суспільства. Воістину, президент має бути стратегом, а не лише тактиком (знов-таки слово «стратег» із давньогрецької перекладається як «той, хто веде військо», близьке до цього поняття і слово «вождь»).

З точки зору системного аналізу, у взаємодії парламенту і президентської влади,

тепер уже на рівні публічної політики, відтворюється та сама ситуація, про яку йшлося в контексті взаємодоповнення духовної опозиції і самої політичної еліти. Якщо парламент як «постійно діючий референдум» у мініатюрі представляє більшою мірою сьогоденні прагматичні інтереси різноманітних професійних, етнічних, вікових груп і навіть тінювих кланів, то президентська влада має бути орієнтованою на віддзеркалення інтересів консолідованої нації в цілому і прагнути реалізувати програму стратегічних пріоритетів, спираючись на максимально довгостроковий прогноз. Саме тому в «здорових» суспільствах за кризових ситуацій на президентський пост нерідко потрапляють не професійні політики, а саме духовні лідери. (Що ж стосується президентської «команди», то вона за будь-яких умов має складатись із творчо і нестандартно мислячих патріотів-професіоналів.) Отже в умовах надзвичайного стану справжній провідник, котрий, як свідчить історичний досвід, навіть не завжди обіймає вищу офіційну виконавчу посаду, зовсім не обов'язково має бути тираном. Адже «залізна рука» здебільшого пов'язана з «дубовою головою» і не має нічого спільного з харизмою у сенсі загальнонаціонального лідера, який повинен мати *залізну волю* і бути здатний надихнути людей на надзусилля. Саме про такого «Гетьмана», «Голову», «Диктатора» мріяли Липинський і Донцов, Сціборський і Вассиян, Маланюк і Ольжич. Саме тому уявлення радше не про одноосібну, а про *одноособистісну* владу добре уживається в їхніх концепціях з ідеями духовної солідарності та корпоративності. Адже в період зневіри, хитань і розгубленості переважної більшості пересічних громадян без певного диктату переконаних у своїх силах політичних керманів не обійтись. І цей диктат, наказ в аварійній соціально-економічній ситуації, коли злагодженість і оперативність вирішують усе, зовсім не сприймається як придушення індивідуальної свободи, а навпаки, як вища форма демократії, хоча це може видатися дивним. Нагадаю, що в античному суспільстві суттєва різниця між диктатором і тираном полягала в тому, що перший офіційно призначався народними зборами на *обмежений* термін, а другий захоплював владу силою. Проте впродовж ХХ століття термін «диктатор» набув не просто негативного, а, як би сказав, зловісного відтінку. Тому в сучасній політології тип влади, пов'язаний із отриманням конкретною особою надзвичайних повноважень здебільшого називають автократичним (цікаво, що Олександр Македонський, ставши на чолі національно-визвольної боротьби проти персидської імперії, офіційно отримав від Військових зборів дуже цікавий в контексті досліджуваної проблеми титул «стратег-автократор»).

Проте впевненість у собі та рішучість ще не означають шаленої зажерливості і цинізму. Наприклад, Видрін у згадуваній статі «Про это» пише, що лідер — це «соціальний каскадер, суспільний «зірвіголова», гусар, гравець, авантюрист, здатний поставити на кон життєвого успіху своє життя і чужу долю» (нерідко долю цілого народу), і перед очима постає ціла плеяда гравців і авантюристів, починаючи від «великого кремлівського мрійника», а насправді, блискучого політикана, і закінчуючи в повному сенсі «зірвіголовою» Пол-Потом. Хочу нагадати, що один з найяскравіших історичних персонажів, здатних на неординарні розв'язання поставлених завдань та нестандартні й блискавичні дії для їх виконання — той же Олександр Македонський — був упевнений, що веде свій родовід від славетного античного героя Геракла, дванадцять подвигів якого стали притчею во язицях. Проте одним із цих подвигів було очищення Авгієвих конюшень. І саме здатність повторити подібний подвиг є проявом рішучості й оптимізму, яких ми потребуємо сьогодні як ніколи.

У ХХ столітті завдання мобілізації свого народу на подолання вкрай важкої соціально-економічної і навіть соціально-психологічної кризи вдалося здійснити таким видатним реформаторам, як Теодор Рузвельт, Людвіг Едхарт, Ден Сяопін, хоча їхній політичний імідж був безконечно далекий від гусарського фатовства.

Візьму на себе сміливість стверджувати, що тактика опертя, по суті, на люмпенську мотивацію під гаслом «хліба й видовищ», оскільки, мовляв, виборець, який настраждався від «відкладеного попиту», буде голосувати «не за реальність, а за мрію», все ж таки не спрацює. Рекламні запевнення типу «все буде добре», «все у нас вийде» і популістські обіцянки: «я досяг успіхів у бізнесі, досягну успіхів і в політиці» чи «я зумів розбагатіти сам і допоможу розбагатіти вам» — навряд чи будуть мати знач-

ний позитивний ефект. Виборець уже чутливо схопив схожість «білозубого» рекламного оптимізму політиків з рекламними трюками сумнозвісних керівників фінансових трастів (з тієї лише різницею, що в даному разі нас закликають віддати під фантастичні проценти не останні заощадження, а останнє, що у багатьох залишилося, — наші голоси). Виборець розуміє, що той, хто активно закликає голосувати «за», а не «проти», насправді дуже часто «утримується», ухиляється від серйозної конструктивної критики теперішньої вже майже позамежної для багатьох реальності. Тому саме той, хто наважиться першим вийти «з окопу» і від туманних обіцянок «умовних одиниць» майбутніх благ перейти до жорсткої, ба й жорстокої критики вад нинішньої реальності, той і буде першим «почутий» електоратом.

Видрін правий в тому, що сьогодні, як ніколи, політикам необхідно бути саме лідерами, когортою, здатною вести суспільство в невідоме майбутнє і «готовою загинути як штрафні батальйони». Та от лише мета штурму — віра у те, що «у фортеці вино і баби, шестисоті «мерседеси», годинники Картъє, персональні літаки і, головне — влада» — видається дуже сумнівною.

Якщо вже ми використовуємо порівняння зі штрафними батальйонами, то не забуваймо, що ті люди кров проливали за Батьківщину, а не за «мерси» і персональні літаки. І навіть з точки зору політичних технологій імідж «захисника народу» видається найкращим. Саме імідж політика, який із презирством ставиться до грошей і в ім'я ідеї, уможливив сьогодні «вихід у відрив» Наталі Вітренко.

Та й в українській традиції безкорисливе служіння народу завжди було однією з вищих чеснот. Не випадково І. Франко у своїй славнозвісній поемі «Мойсей», визначаючи якості лідера, здатного врешті-решт вивести український народ із нескінченних поневірянь на «магістральний шлях», згадує міф про Мідаса, згідно з яким той помер голодною смертю від жаги багатства, перетворюючи в золото навіть воду і хліб. Нарешті, не забуваймо, що термін «харизма», з яким так чи інакше пов'язується вміння надихнути й повести за собою людей, у перекладі означає «благодать». А означений благодаттю подвижник, святий, за християнською традицією, має і собі бути джерелом благодаті.

Навіть влада, судячи з добровільної відмови від неї у ХХ столітті військових у Чилі та в Коста-Ріці, не є для справжнього реформатора абсолютною цінністю.

У цілому ж, слухаючи запевнення щодо *персональної* відповідальності за долю країни нинішньої політичної еліти, належить мати на увазі, що, згідно з ученням видатного психоаналітика ХХ століття Карла Юнга, «персона» — це «лише маска, інсценізована індивідуальність, яка примушує інших та її носія думати, ніби він індивідуальність, тоді як все це лише зіграна роль, яку задає колективна психіка». Тому сьогодні для нашого електорату як ніколи важливо вміти відрізнити справжнє *обличчя* політики від його *личини*.

До речі, в моменти «революційних ситуацій» парламентарії, як правило, чудово усвідомлюють, що «на війні, як на війні», що краще оперативно провести нехай і жорсткі, але рішучі та ефективні перетворення, аніж довести справу до революції. Про це, зокрема, свідчить готовність Верховної Ради (та й російської Державної Думи) передати додаткові, ба й надзвичайні поноваження виконавчій владі за тієї умови, що вона справді буде командою патріотів та професіоналів і надасть законодавчому органу реальну комплексну антикризову програму, а не чергову її імітацію у вигляді запевнень, наказів, промов вищих посадових осіб, або останнього, виконаного в «найкращих радянських традиціях» опусу — Програми соціально-економічного розвитку України до 2010 року», в якій абсолютно не прописані реальні механізми досягнення бажаного (як відомо, такі повноваження вже надавалися Леонідові Кучмі і на посаді Прем'єр-міністра, і на посаді Президента).

Рядові ж виборці, не занурюючись у тонкощі макроекономічних моделей, заплутавшись у рекламних гаслах різних партій, представники яких, потрапивши до парламенту, часто забувають про свої передвиборчі обіцянки, дедалі більше мусять покладатися не на колегіальні органи всіляких рівнів з їхньою круговою порукою безвідповідальності та дедалі помітнішим знеособленням, а на істинно «одноосібного» вождя, «народного трибуна», якщо хочете, «героя», здатного взяти на себе відповідальність за долю Вітчизни. Звідси природна орієнтація виборців на партій-

ні програми, а саме на особистісні якості політичного лідера, на неповторну сукупність рис характеру, завдяки яким з'являється сподівання на те, що саме ця людина за своїми професійними, моральними і вольовими якостями гідна взяти на себе роль рятівника Батьківщини. (Далеко не випадково практично всі президенти у країнах пострадянського простору намагаються «втиснутися» в імідж Батька народу.)

Звичайно, в такому, багато в чому ірраціональному, виборі, є свої негативні моменти. Згадаймо Леніна, Гітлера або Муссоліні. Та й режим «чорних полковників» Піночета, як бачимо, ніщо не в змозі було «відбілити» — навіть успіх соціально-економічних перетворень у Чілі. (Хоча кількість незаконно репресованих і знищених за час існування цього режиму не йде ні в яке порівняння з людськими втратами в тій самій Чечні.) Не випадково багато дослідників соціальної психології ХХ століття уподібнювали натовп жінці, яка живе переважно емоціями і підкоряється тільки силі.

Однак у підключенні емоційної сфери та інтуїції до процесу прийняття рішень є й важливий позитивний момент: ніяка, найжорстокіша диктатура неможлива без широкої соціальної бази, без підтримки вождя більшістю населення (таку підтримку, до речі, спершу мали і Ленін, і Сталін, і Гітлер, і Ельцин). Причому, як свідчить історія, починаючи з останнього російського царя і закінчуючи Брежнєвим, Горбачовим і Ельциним, у разі втрати масової підтримки не допомагає ні привласнення усіх можливих і неможливих офіційних владних повноважень, ні написання конституцій «під себе», ні нарощування всіляких спецназів «для внутрішнього та зовнішнього користування» (Чечня), ні навіть розстріл власного парламенту. Не допомагає і нескінченне перетасовування урядових і президентських «рятувальних команд». Адже навіть найкращий почет не може зіграти короля, якщо той голий. Більше того, на етапі «кризи верхів» будь-які репресивні заходи проти радикальної опозиції всюди і завжди тільки зміцнювали її політичний імідж в очах народу (згадаймо найвідоміших російських губернаторів, обраних «в піку» центральній владі).

А як бути, якщо, попри тотальне зубожіння, знекровлений народ все ж таки не знаходить в собі сили не «жити по-старому»? Тоді в умовах неухильного зменшення соціальної бази існуючої влади на чолі з лідерами, які перетворюються на «порожнє місце», все одно за принципом «святе місце порожнім не буває» починається шалена боротьба різних наближених до «верхівки» кланів — за політичне «місце під сонцем». Класичним повчальним прикладом розгортання подій саме за таким сценарієм є історія Росії, де в періоди «бунтів жорстоких і нещадних», на тлі «німоти народу» (Пушкін) здійснювалися різноманітні «верхівкові» заколоти наближених «до тіла» фаворитів, двірцеві перевороти та запановували приховані за фасадом офіційної влади кліки, тобто відбувалося те, що в сучасній Росії вже й сталося — «семибанкірщина» та «колективна распутінщина».

Надзвичайно складною і заплутаною є проблема легітимності влади, особливо в моменти гострих соціально-економічних криз, та ще й у пострадянських країнах з їхнім жахливим досвідом масового терору і геноциду, який проходив під гаслом боротьби народу на свої невід'ємні права. На жаль, застосування формальних демократичних виборчих процедур зовсім не гарантує суспільство від тоталітаризму, про що свідчить історичний досвід (наприклад, тріумфальний прихід до влади демократичним шляхом Гітлера або цілком демократична більшовицька Конституція 1936 року). Все це, до речі, чудово усвідомлювали творці теорії західноєвропейської демократії. Зараз здебільшого ігнорують той факт, що західна соціологічна традиція в особі найвидатніших фундаторів теорії демократії виходила з визнання справедливості збройного повстання народу проти тиранії. І якщо стосовно Руссо, котрий обґрунтовував право консолідованих громадян як «суверена» на повалення шляхом збройного повстання будь-якої влади, яка перетворилась на антинародну, ще можна говорити, що він був ідеологом лівого екстремізму, зокрема якобінського терору (хоча насправді концепція Руссо мала величезний вплив не тільки на Робесп'єра, а й на видатних демократів — наприклад, на творців американської Конституції), то як тоді бути з суспільними ідеями Джона Локка — переконаного ліберала, послідовного прибічника права приватної власності, видатного теоретика сис-

теми поділу влад і взагалі всієї сучасної демократичної виборчої системи? Адже саме він стверджував, що коли «законодавці намагаються відібрати і знищити власність народу або кинути його в рабство деспотичної влади, вони ставлять себе у стан війни з народом, який внаслідок цього звільняється від обов'язку будь-якої подальшої покори».

Справа в тому, що основоположники сучасної демократії, очевидно, виходили з того, що виконавча влада, яка концентрує у своїх руках всі силові важелі, в кризових ситуаціях не може встояти перед спокусою антиконституційних дій і порушення тієї самої «суспільної угоди» з народом, яку фактично укладає, присягаючи на вірність Конституції.

Справді, як ще можна оцінити, скажімо, багатомісячну не виплату заробітної плати та її фактично примусове скорочення або червоні прапорці в залі засідань Верховної Ради, як не брутальне порушення Основного Закону України.

До того ж, у ХХ столітті, до речі, саме на основі толстовської теорії непротивлення злу насильством були вироблені цивілізовані форми громадянської непокори, побудовані не на силовому протистоянні, яке завжди загрожує перерости у громадянську війну, а насамперед на моральній, духовній, якщо хочете, світоглядній перевазі тих, хто вдається саме до соціального протесту (згадаймо форми визволення Індії від колонізаторів на чолі з безумовним народним лідером і духовним авторитетом Махатмою Ганді).

Я не хочу зараз оцінювати потенційних зевесів українського політичного Олімпу, щоб не бути звинуваченим у заангажованості на користь одного з кандидатів у вже розпочатих президентських перегонях. Крім того, за часів економічної та політичної смуги завжди зростає ймовірність з'яви на політичному полі досі невідомих «запасних гравців». Хочу лише підкреслити, що, незалежно від конструктивності виборчих програм і навіть здатності втілити їх у життя, нинішня кризова ситуація і в Україні, і в Росії буде висувати свої вимоги до іміджу майбутнього політичного лідера національного масштабу.

Тому, на противагу російським і українським «лівим», які під гаслами про «справжнє народовладдя» атакують пост президента, сама екстремальність розвитку подій в Україні і Росії об'єктивно сприятиме приходу до влади лідерів, котрі за своїми особистісними якостями відповідають гостроті моменту. Про це, на мій погляд, переконливо свідчить і дострокове формально нелегітимне, але цілком закономірне усунення першого президента колишнього Союзу, і переобрання першого президента незалежної України, і настійні вимоги «знизу» про дострокову відставку уже «ніякого» Єльцина. І якщо в рамках Конституції нам не вдасться встановити президентську владу — авторитетну в тому сенсі, що вона ґрунтуватиметься на реальному авторитеті її носія в очах більшості народу — то рано чи пізно замість цивілізованого авторитаризму ми одержимо пряму диктатуру «червоно-коричневого» або псевдоліберального «авторитета». Такому сценарію, до речі, дуже сприяє комуністична утопія колегіального народовладдя, котре, як свідчить наша порівняно недавня історія, ідеально пристосоване для вирошування на тлі «надзвичайного» стану чергових «батьків народів» за безликим частоколом рук, які одноставно голосуватимуть за будь-які вже підготовлені «робочим органом» рішення.

Та й відпрацьована до дрібниць і неодноразово випробувана у ХХ столітті технологія маніпуляцій під час проведення всезагальних і «справедливих» виборів з активним використанням сучасних ЗМІ також надає великі можливості для «цілком демократичного» обрання недемократичної влади.

Таким чином, «уроки» всіх «комун» невблаганно свідчать: цивілізована «воєнна демократія» завжди конструктивніша за будь-який «воєнний комунізм», а нація, неспроможна в критичні моменти висунути зі своїх лав і підтримати власного де Голля, завжди ризикує отримати на роль вождя в найкращому разі Муссоліні.